

СУСПІЛЬНО-МОРАЛЬНІ АСПЕКТИ ВІДТВОРЕННЯ МЕНТАЛЬНОГО ТИПУ УКРАЇНЦЯ У КОМЕДІЯХ І. КАРПЕНКА-КАРОГО

У статті йдеться про суспільно-моральні аспекти відтворення ментального типу українця у комедіях І. Карпенка-Карого. Досліджується проблема відображення у творах письменника генетичної любові до землі як специфічної психологічної детермінанти поведінки українців. Автор розглядає прагнення до панування, захланність, індивідуалізм як принципово негативні етичні категорії, як такі якості української ментальності, що висміяні у образах комедій І. Карпенка-Карого.

Ключові слова: ментальність, ментальний тип, українець, комедія, образ.

Кожна людина завдяки культурній соціалізації отримує від суспільства систему понять, значень, сенсів, символічних форм, засвоює певні зразки поведінки й «знаки» свідомості. Індивід відтворює і трансформує їх у собі, виступаючи носієм ментальності свого народу. Проблема української ментальності у галузі наукових досліджень досить популярна [1; 3; 7; 8]. Зокрема, для нас цікавим є з'ясування головних рис національної ментальності у вимірі й контексті їх відтворення у комедіях І. Карпенка-Карого та зіставлення із загальноновизнаними поглядами на сутність ментального феномену українців. Перш за все, варто зосередити увагу на категорії ментальності як фундаментальній категорії суспільних реалій та історико-культурних процесів. Як зазначила О. Бондаренко, «Українська національна ментальність – це самодостатнє, цікаве явище національного суспільного життя України, таке що має певні закономірності й особливості та потребує серйозного теоретичного вивчення» [3, 102]. Питання ментального феномену досліджуються провідними вітчизняними філософами й соціологами, такими, як І. Бичок, Р. Додонов, О. Донченко, О. Забужко, О. Злобіна, В. Кремінь, Б. Марков, В. Пилипенко, Н. Соболева, І. Старовойт, Є.Суїменко, Л.Шкляр. Власне проблеми ментальності як такої та її певні складові розглядають у своїх працях А. Решетниченко та А. Ручка. В. Храмова, зокрема, стверджує, що «Ментальність – спільне «психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення. Воно й визначає, врешті-решт, поведінку людини, соціальної групи, суспільства, внаслідок чого суб'єктивний зріз суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного процесу» [7, 4].

Однією із складових української ментальності є демонстрація українцями у поведінці браку інстинкту підпорядкування, дисциплінарного обов'язку, невизнання влади і авторитету інших. Таку життєву позицію бачимо у комедії І. Карпенка-Карого «Розумний і дурень». На тлі проблеми спотворення моралі, в її широкому масштабі, розкривається «одна із вічних тем мистецтва – протиріччя між батьками і дітьми. Письменник переосмислює «мандрівні сюжети» і витворює новий, ментальний тип підступного домашнього тирана і скнари. Образ Михайла – це довершений образ українського лихваря. Порівняймо його, наприклад, із Шейлоком – героєм комедії В. Шекспіра «Венеціанський купець». Як і Шейлок, Михайло – психологічно опрацьований характер у різних своїх проявах. Обидва комедіографи-новатори заглиблювались у дослідження людської психології, прагнучи збагнути джерела лихого у людині. Тому й віднаходять нові художні засоби, наближаючись до «поліфонізму» образів. Суспільно-моральні проблеми переходять у розряд узагальнено-філософських. Типові для комедій інтриги сюжети та побутові конфлікти розкривали вже інші ідеї – ідеї духовного занепаду, світоглядної обмеженості, нікчемності, звироднілості української еліти і української ментальності в цілому. Проникнути в глибини внутрішнього світу людини, розкрити організацію морально-етичних та соціальних зв'язків, з'ясувати суть психологічних суперечностей вдалося І. Карпенку-Карому. Моральні критерії суспільства впливають із людських уявлень про добро і зло, зокрема в національному, ментальному переосмисленні цих категорій, що формує сутність ціннісних орієнтацій та мотивів.

Сюжети комедій «Сто тисяч» та «Хазяїн» породжені дійсністю та капіталістичними реаліями доби. Тут з'являються типи – одержимі інстинктом нагромадження хижакі, з тверезим розрахунком (прагматичні – за нинішнім означенням), які сподіваються вчасно нагріти руки на чужих негараздах, обшахрувати когось. Комедія «Сто тисяч» є однією із ключових для розуміння цієї проблеми. Попередниками Калитки можна назвати персонажів італійської комедії dell'arte: Панталоне, Маньфіко, Кассандро, Уберто (образи із «північного» квартету масок) Їх визначні риси – це скнарність (завжди носить при собі шкіряну калитку), наївна довірливість, авантюризм. Образ глитая у літературі «популярний». Зустрічаємо його і в комедіях В. Шекспіра («Венеціанський купець»), і в п'єсах О. Островського («Свої люди – поквітаємось», «Гроза»),

і в повісті О. де Бальзака («Гобсек»). У цих творах розкривається сутність синдрому «золотого тільця», психологічне самодурство, яке веде до самоутвердження через приниження інших. Дії героїв прості і зрозумілі, вони, звісно, взяті з самого життя, але нові у своїй типовості. За всієї примітивності душевних імпульсів Гобсека, Большова, Подхалюзіна, Дікого, Кабанихи знаходимо у них точні психологічні повороти і реакції, характерні саме для їх ментального типу. Однак Герасим Калитка не схожий на жодного з них. Не поставимо поруч з ним ані Скупого з п'єси Ж. Б. Мольєра, ані пушкінського «скупого лицаря». Калитка (дуже символічне прізвище) – суто український глитай. Такий, який постає у творах М. Кропивницького «Глитай, або ж Павук», «На руїнах». Калитці, як і Прокопові Склянци із комедії М. Кропивницького «На руїнах», вистачає розуму, практичності, прозорливості. Обидва персонажі розуміють як саме потрібно заробляти гроші – працюю, і як їх не спустити, подібно до самодурів-панів – заощаджувати на всьому. У Герасима Калитки – в крові ментальне побожне ставлення до землі. Українці завжди вирізнялись працьовитістю, бажанням господарювати, вони глибоко зв'язані з краєм, у якому народилися (антеїзм). Українське колективне несвідоме створило архетип «Магна Матер», тип доброї, ласкавої, плодючої Землі, українського чорнозему.

Герасим Калитка – образ доволі суперечливий, певною мірою еклектичний. Захоплений жадою накопичення капіталу будь-якою ціною, фанатично націлений на скуповування землі («хворий на землю») настільки, що всі думки, внутрішні поривання, побут, звички запрограмовані на збагачення. Герасим, як і Самрось Жлудь із драми М. Кропивницького «Де зерно, там і полова», мріє стати багатим поміщиком (ментальний тип старосвітського поміщика за М. Шлемкевичем). У нього вже є двісті десятин землі, але цього замало для здійснення мрії: він марить придбати ще 250 десятин збанкрутілого пана – сусіда Смоквинова, а потім – скупити всю землю довкруги. Жадібність, захланність головного героя є своєрідною алюзією на загальновідомі маркери українського менталітету. Заради здійснення заповітної мрії чоловік ладен відмовитися від усього: «Я не буду панувати, ні! Як їв борщ та кашу, так і їстиму. Як мазав чоботи дьогтем, так і мазатиму, а зате всю землю навкруги скуплю. Їдеш день – чия земля? Калитчина! Їдеш два – чия земля? Калитчина!.. Диханіє спирає... А скотини, а овець розведу – земля під товаром буде стогнать...» [5, 148]. Калитка, як і звичайна людина, наділений позитивними і негативними рисами, дещо суперечливими, що й надає образу еклектичності. Наприклад, читача не може залишити байдужим ніжне, опоетизоване ставлення героя до землі. Це зворушливо закоханий у землю чоловік. Для українця не було нічого святішого, ніж рідна земля. Любов до неї закладена в нас генетично. Калитка у цьому аспекті – справжній господар із усвідомленим почуттям гідності, бо знає, як працювати на землі, як дати їй лад. Він невсипущий у праці, дбайливий, заощадливий. Худоба у Герасима доглянута, бо вона дорожча йому за власне здоров'я. Як глибоко він відчуває любов до землі – «божого дочки!» Але як гірко розчаровує глядача його прагматизм: «усе то гроші, гроші, гроші...» [5, 85] Суб'єктивна і суперечлива філософія цього образу розкриває проблему внутрішньої ментальної опозиції – протистояння ліричності та практичності, лагідності та впертості, розуму і самодурства.

Віддзеркаленням внутрішнього стану персонажа є копач Бонавентура «сковородянська людина» (за М. Шлемкевичем). Він не може знайти собі місця у світі, і у своїй власній душі шукає нового, кращого світу – уже понад тридцять літ шукає скарб. Образ доволі символічний, близький до образів комедії А. Чехова «Вишневий сад». Тип його свідомості визначає амбівалентність образу, яка підтверджується ставленням до виявлених ним знахідок: «... в землі одкопав кам'яну фігуру чоловіка, робота чудова...» [5, 371]. Своєю прямолінійністю, порядністю та відсутністю хитрощів він розкривається, як людина-мрійник, далека від філософії споживацтва. І саме цей аспект поєднує образи Герасима та копача – вони обидва мрійники. Тільки життєва філософія у них різна.

У комедії «Хазяїн» (1900) образ «стяжателя»-капіталіста в сільському господарстві набув свого завершення. Недарма автор так ретельно шліфував свою майстерність комедіографа. Відображення новоявлених ділків, махінаторів, шахраїв, переповнених підприємницьким азартом, не було новим для літератури. Цю тему простежуємо ще у водевілях 40-х років, де зображався шахрай, несправедливий пан тощо. Але якщо водевілі подавали ці образи абстрактно, емблематично, комедія «Хазяїн» розкриває здирицтво, користолюбство не як особистий недолік окремих землевласників, а як основу тогочасного українського буття. Обман як закон, здирицтво як життєва релігія – головна тема твору. Перед нами постає багатий землевласник, капіталіст-мільйонер. Він володіє обширними полями родючої землі, яку й за три дні не об'їдеш, невсипущий, працьовитий, тямущий у своїй справі. За сьогоднішніми ідейними переконаннями це хороший приклад-портрет. Але комедія розкриває зворотний бік цього портрета. Перед нами скнара, справжній хижак Пузир, новий «владар тисяч доль», капіталістичний туз, який нестримно рухається по драбині фінансово-економічної могутності. Пузир – мільйонер, який має у власності кілька великих економій, десятки тисяч десятин землі, де випасаються незліченні отари овець та іншої худоби. Він обраний до земської управи і тепер йому доступний вищий світ, куди раніше допускались лише дворяни. На Пузиря працюють десятки економів, управителів, тисячі найманих людей, але

він не перетнув межі, яка розділяла дворянську легковажність і міщанську скнарість. Герой готовий наживатися будь-яким способом. Його не бентежать ні чуже розорення, ні приречення на голод селян, ні антизаконні дії, ні злочинні шляхи нагромадження капіталу. Він неосвічений, обмежений у питаннях культури, прибічник філософії скнарості. У нього немає жодних духовних потреб. Єдине, що цікавить чоловіка – це господарство та земля, яку він скуповував би без міри. Сам хазяїн – «поет» накопичення. Терентій Гаврилович до нестями відданий цій ідеї: «Я сорок літ недоїдав, недопивав, недосипав, кровію моєю окипіла кожна копійка...» [6, 327]. Його життєва філософія невсипущого трудівника прирєкла на таке життя, і у цьому загадка даного типу. Ця деталь відтінює відображену в п'єсі реальну соціально-економічну ситуацію. На зміну багатим дворянам, які звикли купатися в розкошах, марнотратникам, приходять ті, хто «видряпався» на соціальну драбину самотужки. Головний герой комедії, щоб стати великим власником, невтомно працював. За словами Марії Іванівни – дружини Пузиря, ще зовсім недавно вони «були так собі хазяїни, з середнім достатком...» [6, 307]. Сам Терентій Гаврилович і його дружина за будь-якої нагоди любили похвалитися, що все добро вони нажили власними мозолями. В розмові з донькою Марія Іванівна розкриває суть ідеї нагромадження: «Де воно набралось? Правда тридцять п'ять літ працювали. Ми, дочко, ніколи не знали, що можна, а чого не можна; аби бариш, то все можна!» [6, 307].

Такі риси відрізняють цей тип від типу великих польських землевласників, які мали великі господарства на території України. У Данієля Бовуа читаємо, що вони, зміцнені капіталом і силою грошей на Україні, переживали небувалий розквіт. Пишнота, багатство та розкіш, що панували в більшості польських резиденцій, численна прислуга, європейські засади життя утверджували землевласників у почутті вищості. «Убогіші провадили життя *gentlemen farmers* на маргінезах російського суспільства, пишаючись більш чи менш очевидними чеснотами, а найзаможніші намагалися забути про параліч суспільного та громадського життя, показно переймаючись участю в київському Сільськогосподарському Товаристві і подаючи чисто економічні інтереси під личиною «патріотизму», як це проглядало з проголошеної у 1905-1907 роках програми ультраконсервативної партії *Krajowcow* [2].

Терентій Гаврилович – навпаки – невтомний трудівник, «всю молодість провів у степу» [6, 314], а не на бенкетах, полюваннях і закордонних поїздках. Він місяцями жив у куренях, біля отар. За всієї примітивності душевних імпульсів Пузиря автор знаходить точні психологічні повороти та реакції: любов до своєї доньки Соні, гордість за неї: «У мене вдалась!» [6, 306]; ніжне, турботливе ставлення до овець: «Бирі мої, бирі! Цкелей! У, ви славні биречки мої. Іч, як ідуть, мов військо перед генералом» [6, 346].

Реалістична основа комедії відображає соціально-економічні процеси, що відбувалися в Україні у 90-х роках XIX століття. Зокрема, зауважимо, що понад третину всіх посівів у рідному письменникові Єлисаветградському повіті було зосереджено у трьох відсотків таких, як Пузир, господарів. У цей час руйнувалися «дворянські гнізда», їх захоплювали нові глитаї, тривав перерозподіл власності з усіма потворними рисами цього процесу, нові власники запроваджували капіталістичні форми господарювання, які працювали лише на нагромадження капіталу. Про цей час влучно сказав один із персонажів комедії – Ліхтаренко: «Підходящий ґрунт – от і родять такі люде, як ми з вами» [6, 322]. Автор у п'єсі неодноразово підкреслює, що Пузир не один такий, його життєва політика – не випадкове явище у тогочасному суспільстві.

Письменник змальовує вражаючу невідповідність поведінки персонажів народним уявленням про сенс буття і людське щастя. Ця морально-психологічна мозаїка українського ментального типу великого землевласника складається через відображення діалектики загальнолюдських цінностей і конкретно-індивідуальних їх проявів у повсякденному житті. У ширшому плані І. Карпенко-Карий через художнє узагальнення відтворює дух доби, де діяли закони дикого, первісного нагромадження капіталу, змальовує картину руйнування патріархального сільського господарства, ломки стереотипів та соціальних устоїв. Це історичний злом, який визначив розвиток українського села на цілі десятиліття, змінив обличчя епохи. Міні-модель українського суспільства бачимо у розглянутих комедіях І. Карпенка-Карого. Тут змальовані різноманітні соціальні типи: поміщики, прикажчики, економі, селяни, наймані робітники, представники інтелігенції, слуги тощо. Разом із тим персонажі комедій уособлюють своєрідні ментальні якості українського типу світобачення.

Список використаних джерел

1. Абрамова І. Г. До проблеми української ментальності / Інна Григорівна Абрамова // Вісник Запорізького національного університету : зб. наук. ст. – Вип. 2. : Філологічні науки [редкол.: П. І. Білоусенко, Т. В. Хом'як, В. Ф. Шевченко та ін]. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2008. – С. 7–11.
2. Бовуа Д. Боротьба за землю в Україні : 1863-1914 : Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Данієль Бовуа ; переклад З. Борисюк. – К. : Критика, 1998. – 334 с.

3. Бондаренко О. В. Західноєвропейський вимір й контекст економічної ментальності щодо України та українців / О. В. Бондаренко // Ноосфера і цивілізація. – Вип. 3 (6). – Донецьк: ДонНТУ, 2006. – С. 101-114.
4. Грабовська І. Проблеми засад дослідження українського менталітету та українського характеру / І. Грабовська // Сучасність. – 1998. – №5. – 58–70.
5. Карпенко-Карий І. К. Твори : в 3 т. / Іван Карпович Карпенко-Карий ; упоряд. П. М. Киричка, Л. Ф. Стеценка, приміт. П. М. Киричка. – К. : Дніпро, 1985 – Т. 1 : Драматичні твори / передм. П. М. Киричка. – 1985. – 437, [2] с.
6. Карпенко-Карий І. К. (Тобілевич) Твори : в 3 т. / Іван Карпович Карпенко-Карий (Тобілевич) ; упоряд. П. М. Киричка, Л. Ф. Стеценка ; приміт. П. М. Киричка. – К. : Дніпро, 1985. – Т. 3 : Драматичні твори. Статті. Листи. – 1985. – 372, [1] с.
7. Храмова В. До проблеми української ментальності / В. Храмова // Українська душа. – К. : МП «Фенікс», 1992. – С. 3–35.
8. Ярема Я. Український характер / Я. Ярема // Літературний Львів. – 1993. – число 7. – С. 3.

Summary. The article deals with the social and moral aspects of reproduction of Ukrainian mentality in comedies by Karpenko-Kary. The problem of genetic love to the land as a specific psychological peculiarity of Ukrainian behavior is viewed. The author examines the desire for power, avarice, and individualism as a fundamental negative ethical categories, which are the qualities of Ukrainian mentality ridiculed in comedies by Karpenko-Kary.

Keywords: mentality, mental type, Ukrainian, comedy, image.

УДК 811.111'37

І.А. Свідер

ТЕМПОРАЛЬНІ ОЗНАКИ ЕМОТИВІВ КОХАННЯ

У статті автор робить спробу дослідити емотиви кохання «crush» та «infatuation» із семантичною ознакою «час», стверджує, що у семантиці мовної одиниці когнітивний, емоційний та темпоральний компоненти тісно пов'язані між собою.

Ключові слова: емотив, семантика, темпоральний, суб'єктивний.

У традиційній лінгвістиці вважається, що емоційне та раціональне – явища, протиставлені у мові, мовленні, тексті. Мова тісно пов'язана із думкою, вона відображає її, а емоції надають лише нечіткі конотації, які не є настільки важливими для семантики слова. Але, «будучи компонентом семантичної структури лінгвістичних одиниць, емоційне включається у мовний зміст. Мова у своїй комунікативній функції є засобом не тільки для обміну думками, але й для вираження емоцій мовця. При цьому емоції, як ядро особистості, розглядаються як мотиваційна та когнітивна основа мови» [10, 82].

Емоції можуть виражатися, передаватися та зберігатися за допомогою мови, формувати мовну картину світу. Емоції людини складають частину об'єктивної дійсності. Стан своєї свідомості, відчуття, почуття та емоції людина відтворює у мові та у тексті. Емоції, як вираження суб'єктивного та ідеального, відображаються у мові за допомогою знаків. Емотивність актуалізується в художньому тексті за допомогою сукупності текстових компонентів – показників емотивності, вплетених в емоційне навантаження слова, фрази, речення тощо [2, 4].

Емоційність як факт психіки знаходить своє вираження в емотивності. Лінгвістами доведено, що усі висловлювання забарвлюються емоціями, що «усі лексикони мов мають специфічні емотиви та вся інша лексика потенційно емотивна» [9, 80]. Часто емотивність також трактується як «лінгвістична характеристика тексту як сукупність мовних засобів, здатних призвести до емоціогенного ефекту» [7, 20], або навіть як «сукупність мовних засобів, що відображають емоційну картину світу автора» [8, 117].

Загальновідомо, що емотив – це слово, або словосполучення, яке використовують для вираження емоційного ставлення або стану мовця. До емотивів відносять будь-які лексеми, які можна використати для вираження тієї чи іншої типової емоції [9, 72-74]. Д. Н. Шмелев розуміє емотиви, як «слова, які самі по собі не позначають окремі емоції і переживання; ці слова не є емоційно забарвленою лексикою, оскільки вони «не забарвлені цими емоціями», але безпосередньо називають їх» [11, 106].

Можна виділити два основних трактування категорії емотивності. Згідно з першим (Л. Г. Бабенко, Е. М. Галкіна-Федорук, Н. М. Баженов, А. Фінкель та ін.), ця категорія включає у себе всі засоби відо-